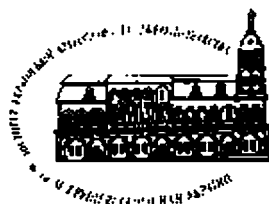

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

Передмова до другого видання

Перше видання цієї книжки з'явилося торік і було взагалі дуже щиро й дружньо прийнято і у колах наукових, і у сферах публіцистичних — звісно, за винятком кількох, що лишилися вірними собі, «голосов из оврага», які в рахунок не йдуть. З тим більшою увагою сприйняв я зауваження та побажання критики стосовно вибору й розміщення матеріалу у цьому першому курсі української історії та, наскільки дозволяв мені час (книжка почала швидко розходитися, так що вже через півроку треба було розпочати її перегляд для нового видання), я намагався виконати ці побажання — оскільки, певна річ, міг із ними погодитись.

Одне з таких побажань, з яким я міг погодитись лише частково, стосувалося співвідношення частин, присвячених старій і новій історії України. Вважали, що історію останніх століть викладено надто стисло, а от виклад давньої історії бажали бачити якомога більше скороченим, бо ж вона, мовляв, не може цікавити читача з публіки. Я міг піти назустріч цим зауваженням лише настільки, що розширив виклад історії XVIII та XIX ст.; історія останніх трьох століть, якій уже в першому виданні було присвячено майже половину книжки, у цьому виданні займає більше половини. Звичайно, осіб, які спеціально цікавляться тими чи тими фазами українського життя в останні століття, ці розділи й у новому вигляді не задовольнять, але таких вимог не можна й висувати до короткого нариса (у своїй «Історії України» — якщо мені судилося довести її до кінця — я призначаю для цих століть три-чотири великих томи). Виклад про попередні віки я залишив без скорочень (точніше — обмежився деякими другорядними скороченнями). Звести виклад давньої історії до ролі вступу до викладу подій останніх століть я ніяк не міг. Це, передусім, розходитьсь з метою цього «Нарису»: у стислій формі він має дати образ історичної еволюції українського народу впродовж усього його історичного існування, представити прямий зв'язок різних епох і віків у його історичній долі, встановити неперервність його життя, з якого в історичних курсах зазвичай пропонуються лише уривки, вирвані більш чи менш механічно.

Цією метою я не міг пожертвувати для практичних міркувань, та й щодо цих останніх я не був певний, що вони так сильно розходяться з планом книжки. Поважний читач, знайомлячись із цікавим для нього питанням, не може не цікавитись його історією, і з цього погляду для багатьох читачів, котрі цікавляться історією України останніх століть, мабуть, історія попередніх віків не видасться зайвим багажем, тим більше, що вона досить сильно розходитьсь з тією схемою історії, яку пропонують у ходячих викладах «руської історії».

За включення історії Київської держави в історію України я очікував зауважень іншого характеру — з боку оборонців прийнятої схеми «руської історії», і справді не уникнув їх. Один з критиків піддав рішучому сумніву можливість включення в історію українського народу історії Давньої Русі та продовження історії Київської Русі не у Московській землі, а у Литовській державі, і вбачав велику прогалину моєї книжки в тому, що ці положення не були в ній ґрунтовно доведені. Однак і в новому виданні я не вважав за можливе спеціально доводити ці положення, бо весь мій виклад української історії слугує цій меті — з'ясуванню зв'язку київського періоду з періодом литовсько-польським (певна річ, не наступництва Литовсько-Польської держави Київській, оскільки я принципово відкидаю схему наступності державних форм, на яку спирається загальноприйнятий план «руської історії», і вважаю історію народу тим шуканим, еволюцією якого серед змін політичних, економічних і культурних форм і має простежити дослідник).

Звичайно, у XI–X ст. не існувало української народності в її цілком сформованому вигляді — як не існувало й у XII–XIV ст. великоруської чи української народності у тому вигляді, як ми її тепер собі уявляємо. Але я, як і будь-який інший історик, що ставить своїм завданням простежити еволюцію народу, маю виходити з перших зачатків його розвитку, і з цього погляду культурне, економічне й політичне життя південної групи східнослов'янських племен, з яких склалася українська народність, з необхідністю повинно увійти в історію українського народу — принаймні з набагато більшим правом, ніж з яким «київський період» включається в загальноприйнятую історію великоруської державності, що зветься «руською історією». Свої думки про цю останню й щодо того, за якою схемою мала би бути представлена історія східнослов'янських народностей, я виклав у невеликій статті, виданій у петербурзькому академічному збірнику¹; відсилаючи зацікавлених до неї, я зауважу лише, що, не сподіваючись, звичайно, своїми зауваженнями зруйнувати звичні погляди на «руську історію» та її побудову, не вважаю в будь-якому разі за можливе пристосовуватися до поглядів, які видаються мені тільки пережитками давно віджилих прийомів історичної праці, що досі утримуються лише через тривалу звичку до них²

¹ «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» — «Статті по славяноведению», I, СПб., 1904.

² Щодо погляду, за яким наступність устрою, права й культури Київської Русі спостерігається у значно тіснішому зв'язку з життям Вел. кн. Литовського, ніж Вел. кн. Московського, то він зовсім не становить якоїсь спеціально української точки зору. Історики права, зовсім далекі від будь-якого українофільства, вказували давно на цей тісний

Так само не вважав я за потрібне докладніше розвивати свої погляди на суспільність і культуру «київського періоду» як утвір, головним чином, українських племен. Доти, доки не буде доведено, що у Києві та його околицях у IX—XII ст. жили великоруські племена, що перенесли потім форми політичного, суспільного й культурного життя на береги Клязьми й Москви, нам доведеться через просту логічну послідовність вважати ці форми за приналежні до української народності, оскільки ці українські племена IX—XII ст. були її безпосередніми предками. Слово «рецепція» стосовно засвоєння великоруською народністю київської культури або права може неймовірно звучати — я постарався трохи пом'якшити його у новому виданні (стор. 90—91), але по суті не почуваюся вправі міняти щось у сказаному про засвоєння великоруським племенем продуктів київського життя. Приймаючи з цілковитою увагою та повагою різноманітні заперечення, я бажав би, щоб і altera pars [мої кореспонденти] піддали й мої міркування — хоча б на перший погляд вони здавалися й єретичними, — уважному й холодному розважанню, взявши до уваги більш повний і детальний виклад спірних моментів у моїй великій історії України. Звичайно, домовитись можна не на ґрунті фіктивного «єдинства руського народу», а на визнанні існування росіян, що склалися історично, або як я, щоб уникнути плутаності в назвах, їх зву, — східнослов'янських народностей.

Серед зауважень іншого характеру було висловлено побажання, щоб і до розділів, присвячених давньому й середньому періодам української історії, були долучені показчики літератури, крім звичайних посилань на мою «Історію України-Руси». Це побажання мені було важко виконати. Показчик літератури при подальших розділах я також допустив майже як «необхідне зло», за браком більшого курсу, до якого я міг би відіслати читача по літературні та інші вказівки. У кількох рядках наприкінці розділу неможливо належним чином упровадити читача у літературу цілого значного періоду або великої групи питань, якій присвячено той чи інший розділ, — на це потрібно декілька сторінок. Такі великі огляди літератури та показчики її дасть моя «Історія України-Руси», і для відділів, які увійшли до її опублікованих томів¹, я просто посилався на відповідні теми й розділи, де читач,

---

зв'язок, і, напр., у недавно виданому збірнику учнів проф. Владимирського-Буданова дуже потужно й дружно висловлюється думка, що Вел. кн. Литовське, а не Московське, було спадкоємцем права й правового устрою Київської Русі (див. «Сборник, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову», стор. 383—385, та мої зауваження з приводу цих поглядів у V томі «Історії», прим. 1).

¹ Вийшло п'ять томів, що доводять історію України до кінця XVI ст. (розд. 7 і 8 тому V, на які зроблено посилання на стор. 200 і 214 — огляд економічних умов XV—XVI ст. та історія культурного руху кінця XVI — початку XVII ст., — при випуску V тому

зацікавлений коротким викладом «Нарису», що є своєрідним конспектом цієї «Історії», знайде й більш детальний виклад, й посилання на джерела й літературу, й аргументи, на які спираються мої погляди у різних спірних питаннях, докладно оповідати про які не дозволяють мені рамки цього викладу. Оскільки з кінця 1904 р. моя «Історія України-Руси» отримала вільний доступ у Росію, то таке доповнення «Нарису» «Історією» не буде істотним утрудненням для тих читачів «Нарису», які захочуть перейти до більш докладного вивчення того чи того епізоду.

Розширивши огляд українського руху у ХІХ ст., я виділив в особливий розділ національний рух у межах Австрії і замість маленьких уривків, що з'явилися у першому виданні, дав у окремому розділі повніший нарис сучасного становища українства в Росії. Таким чином, замість 24-х розділів першого видання вийшло 26. Крім етнографічної мапи додано дві історичні. Такими є найголовніші відмінності цього видання із зовнішнього боку.

Львів, у вересні 1905 р.

Друк книжки затягнувся через усім відомі умови життя останніх місяців, і при коректурі останніх розділів я вже мав на увазі зміни у стані справ, принесені буремним півріччям, що відділяє час перегляду книжки від часу її виходу (вересень—березень). Втім, на жаль, суттєвих фактичних змін у стані справ за цей період не відбулося. «Так мало прожито — так много пережито», але, кінець кінцем, власне кажучи, майже все залишається, як і раніше.

довелося відкласти до наступного — шостого). Перші три томи цитуються за другим виданням, четвертий і п'ятий — за першим. Перший том вийшов також по-німецьки (*Geschichte des ukrainischen Volkes, Kommissionverlag von B. G. Teubner in Leipzig*).

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен . .	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. . .	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. . .	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663).	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)